

VELDOVEN TE WINKEL

bouwhistorische verkenning van de ruïne van de boerenveldoven
te Winkel aan de Winkelstegge, Winterwijk-Woold

HAAFKENS - ROSEN
BUREAU VOOR MONUMENTENZORG

VELDOVEN TE WINKEL

**bouwhistorische verkenning van de ruïne van de boerenveldoven
te Winkel aan de Winkelstegge, Winterwijk-Woold**

INHOUD	2
SITUATIE	4
ONTGINNING	5
ONTWIKKELINGSSCHETS VELDOVENS	8
VELDONDERZOEK EN DOCUMENTATIE	13
WAARDERING	18

© Haafkens-Rosen 9 november 2009

Opdrachtgever: adviesbureau SEM, Oost Nederland B.V.
Auteur: Hendrik Haafkens
Redactie: Peter Boer
Onderzoek : Haafkens-Rosen, Braune-Moor-Strasse 1 BRD-499844 Bawinkel
arcx, bureau voor monumentenzorg en cultuurhistorie,
Bergstraat 41 6981 DB Doesburg
Veldwerk: Peter Boer, Wim Wieskamp, Hendrik Haafkens
Foto's: Hendrik Haafkens

Coördinaten: X: 245.650 Y: 438.800

Haafkens-Rosen en arcx aanvaarden geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

INLEIDING

1

Op dit moment wordt door Adviesbureau SEM-Oost Nederland B.V. een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd voor de herbestemming of revitalisatie van de ruïne van de veldoven te Winkel. Dit gebeurt in opdracht van de eigenaar mevr. Obbink-Tenkink.

Het haalbaarheidsonderzoek wordt uitgevoerd in overleg met de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, Provincie Gelderland, Gemeente Winterswijk, Regio Achterhoek, RAAP, Plattelandshuis/Nationaal Landschap, Waardevol Cultuur Landschap Winterswijk en Vereniging “Het Museum” Winterswijk.

De ruïne van de veldoven is op initiatief van de eigenaren betrokken bij de ontwikkelingen rondom cultuurhistorie in Winterswijk. De ruïne heeft op dit moment geen beschermde status. De eigenaar beschouwt het object echter als cultuurhistorisch waardevol. Om zicht te krijgen op de mogelijkheden en beperkingen van nieuwe ontwikkelingen is aan Haafkens-Rosen gevraagd om een bouwhistorische verkenning uit te voeren. Dit onderzoek moet duidelijkheid geven over de cultuurhistorische waarde van het object en zo als uitgangspunt en richtlijn dienen bij de herbestemming tot een recreatief-educatief object.

Het onderzoek heeft bestaan uit veldonderzoek waarbij op twee plaatsen het muurwerk is vrij gelegd, waardoor een goed beeld van de oorspronkelijke contouren van de oven kon worden verkregen. Deze contouren zijn ingemeten. Aansluitend op het veldonderzoek is een bureaustudie uitgevoerd. De bestaande literatuur, historische afbeeldingen en kaartmateriaal zijn hiervoor geanalyseerd.

Winterswijk is in de 19de eeuw een centrum van nijverheid, de baksteenproductie in de regio is een belangrijke factor in de ontwikkeling van de stad. Alhoewel de bestaande literatuur over baksteenfabricage fragmentarisch is en er weinig diepgaand onderzoek is uitgevoerd naar de baksteenproductie in de Achterhoek, kon de veldoven hiermee wel in de historische ontwikkeling worden geplaatst.

Naast het literatuuronderzoek is er een kaartenanalyse uitgevoerd waarbij de huidige locatie met kadastrale hulpkaarten, atlaskaarten en ander 19de eeuwse kaartmateriaal is vergeleken.

Het veldwerk heeft plaatsgevonden op 6 juni 2009. Op 17 augustus 2009 zijn de eerste resultaten van het onderzoek gepresenteerd aan de direct betrokkenen.

Huidige ligging van de veldoven op een satellietfoto van de directe omgeving.

SITUATIE

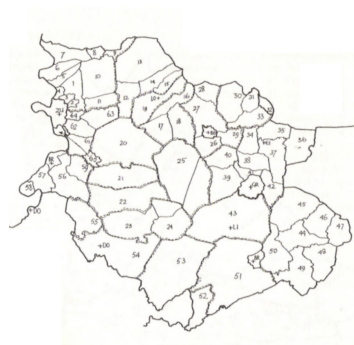
De veldoven is gelegen aan de zuidzijde van de boerderij *te Winkel* in de buurtschap Winterswijk-Woold. Het gaat hierbij vermoedelijk om een kleine (ontginnings)boerderij uit het eind van de 18de eeuw- begin 19de eeuw¹. De marke Woold bestaat rond 1800 nog grotendeels uit gemene gronden of woeste gronden. De uiteindelijke markeverdeling vindt (pas) plaats rond 1852². De marke Woold kent geen kernbebouwing. De boerderijen zijn ruim ‘verstrooid’ in het landschap wat uiteraard een groot netwerk aan stegen en wegen oplevert.

De boerderij is in 1829 (kadastrale minuut) gelegen aan de doorgaande weg van Winterswijk naar Bocholt. Op de hoogtekarten wordt duidelijk dat de boerderij niet aan een van de oude essen ligt. De landbouwpercelen die bij de boerderij horen, liggen aan de noordzijde. Deze parcelering is ten opzichte van de huidige situatie ongewijzigd gebleven. Er is niet onderzocht aan welk scholtegoed de boerderij eventueel pachtplichtig is geweest, of hoeveel percelen exact aan *te Winkel* zijn toegewezen.

Aan de zuidzijde van de boerderij liggen de ongedeelde woeste gronden van het Lintum. Zoals vermeld is de verdeling van de gronden in Woold gestart in 1852. De commissies die de verdeling organiseerden in opdracht van de staat waren sterk beïnvloed door de macht van de Scholtenboeren. De verdeling van de marken verliep als volgt: Miste-Korle (1839), Kotten (1841), Huppel-Hengsel (1847), Woold (1852), Winterswijk (1856), Meddeho (1858) en Rattum (1866). Dit zijn de data van de ‘koninklijke besluiten van goedkeuring van deling’. Tussen het besluit en de uitvoering ervan zit meestal een aantal jaar.

¹ Gebaseerd op de perceelafmeting en vorm zoals afgebeeld op de kadastrale minuut van 1829 (zie afbeelding).

² H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed, de markeverdeling in Oost-Nederland in de 19de eeuw*, p 99

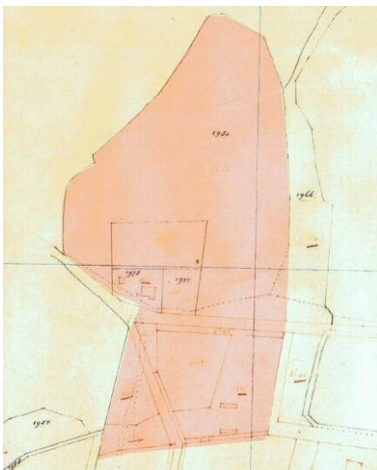
Marken in de Graafschap,
Demoed, p.93

Uitsnede kadastrale minuut
1829

ONTGINNING

De ontwikkeling van Winterswijk als industriecentrum start omstreeks 1835 met de bouw van de eerste weverijen. Deze ontwikkeling versnelt tussen 1850 en 1870 wanneer wegen en industrie verder worden uitgebouwd. Het hoogtepunt van de industriële ontwikkeling van Winterswijk ligt tussen 1878 en 1890. In 1878 wordt de eerste verbinding van de Nederlands-Westfaalse Spoorweg in gebruik genomen. Na 1880 wordt nog een aantal verbindingen met Duitsland geopend. Winterswijk wordt daarmee een belangrijk importcentrum voor steenkool vanuit het Ruhrgebied. De spoorwegen blijken rendabel en Winterswijk groeit uit tot het belangrijkste grensstation van ons land. Na 1890 vermindert de groei om in de jaren dertig van de vorige eeuw geheel tot stilstand te komen.

Uitsnede kadastrale hulpkaart met daarop de veranderingen van 1862.

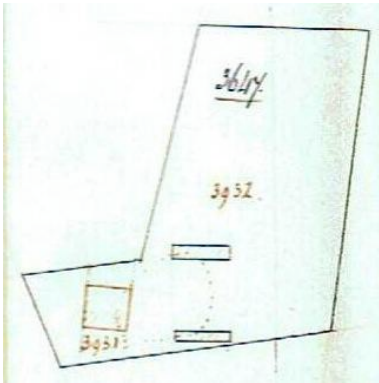
het ontstaan van de boerenveldoven ‘te Winkel’

Het ontstaan en de teloorgang van de veldoven is aan zowel de ontginning en markeverdeling als aan de industriële ontwikkeling van Winterswijk gekoppeld. De woeste gronden van het Lintum aan de zuidzijde van de boerderij zijn in 1854 nog niet verdeeld. In 1862 is echter in rood op de hulpkaart een nieuwe parcellering ingetekend. Op de tekening is te zien dat de gronden aan de zuidzijde van boerderij *Te Winkel* een andere bestemming hebben gekregen. De weg naar Bocholt is verplaatst en een veelvoud aan sloten en greppels is aangelegd. De kleine percelen ten zuiden duiden op eenvoudig grondgebruik en horen vermoedelijk bij de boerderij. Ten zuiden van het rood gearceerde gebied worden de percelen zeer groot.

Uitsnede uit bovenstaande kaart.

Op de kadastrale hulpkaart van 1862 zien wij de eerste tekenen die duiden op baksteenfabricage. Op perceel 3647 staan twee vrij smalle stroken aangegeven. Zeer waarschijnlijk zijn dit haag-, of droogschuren met een lengte van ongeveer 7 tot 10 meter.

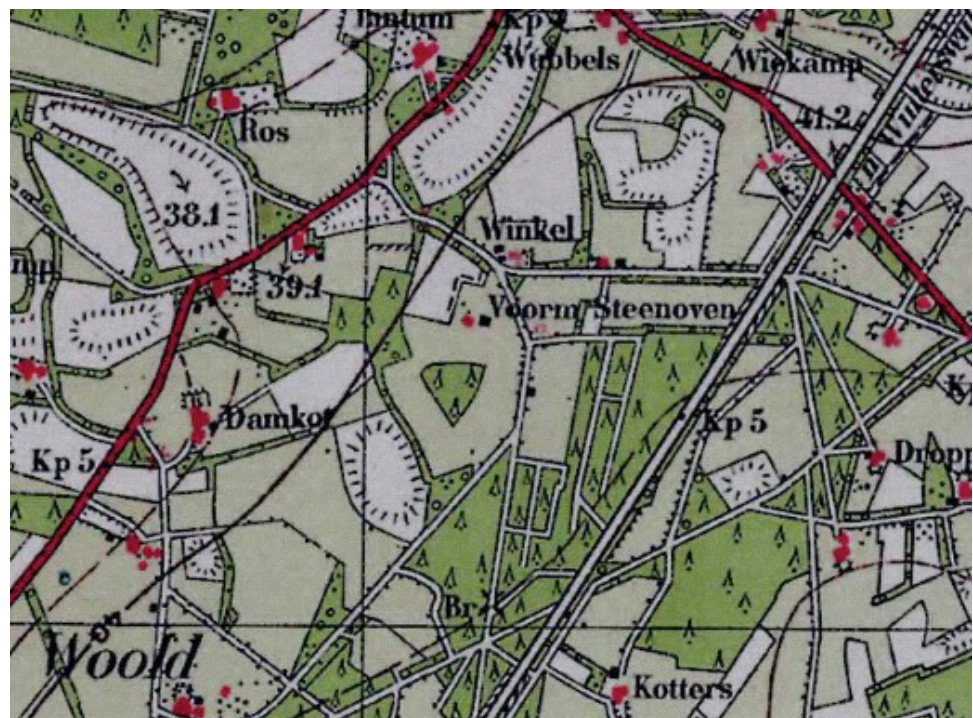

Uitsnede kadastrale hulpkaart uit 1862

Op de volgende hulpkaart uit 1862 staan beide schuren wederom afgebeeld. De rode vierhoekige intekening betreft de uiteindelijke vaste veldoven. Deze bijtekening is door het Kadaster uitgevoerd in 1865.

Aan de hand van het kaartmateriaal kunnen dan ook de volgende aannames worden gedaan. De baksteenfabricage is gestart tussen 1854 en 1862. Dit is een direct gevolg van de ontwikkelingen rondom de markeverdeling. Boerderij *te Winkel* verkrijgt uit de markeverdeling een aantal kleine percelen, waarbij het verst afgelegen deel gebruikt wordt voor het opzetten van een veldoven. De eerste concrete aanwijzingen verschijnen daarvan op de hulpkaart van 1862. Zeer waarschijnlijk maakt *te Winkel* gebruik van de leem die vrij is gekomen bij het graven van greppels, sloten en verdere ontwateringen ten bate van de ontginning van de woeste grond rondom de boerderij.

Leem is verder in het gebied direct rondom de boerderij ruimschoots beschikbaar. De tertiaire leem ligt in Winterswijk vlak aan de oppervlakte. De vrij vette klei is geschikt voor alle soorten aardewerk en steenproductie.

Bonneblad Woold 1936

De voormalige steenoven wordt hier vermeld op het moment dat deze al vrij lang uit productie genomen is.

de teloorgang

Het is vrij moeilijk om vast te stellen wanneer men is gestopt met het branden van de vaste veldoven. In de literatuur wordt aangegeven dat in het algemeen wordt gestopt zodra de grondstoffen moeilijker voorhanden zijn. Dit betekent in de praktijk dat de velden direct rondom de steenoven zijn afgestoken. Aangezien de veldoven door de boer en knechten zelf is gebruikt kunnen ook legio andere (persoonlijke) redenen worden bedacht.

Feiten die zeer waarschijnlijk een rol hebben gespeeld zijn:

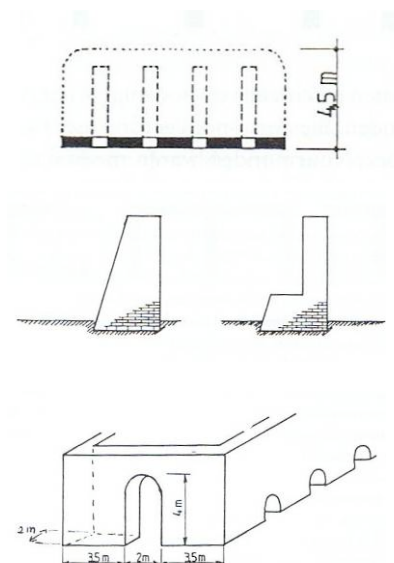
- De afvoerwegen worden in 1880 doorsneden door de spoorlijn naar Bocholt de zogenoemde Bochteltse-Baan.
- De ringoven doet vanaf 1870 zijn intrede in het Nederlands-Duitse grensgebied. Vanaf deze periode vindt ook een explosieve toename van de vraag plaats, vooral voor de bouw van industriegebouwen in en om Winterswijk, woningbouw en stratenaanleg.
- De stichting van meerdere grote steenfabrieken rond Winterswijk rond 1895-1905.

De veldoven wordt in 1936 in een kadastrale atlas nog vermeld als voormalige steenoven. Het lijkt onlogisch dat een steenoven die langer dan 10 jaar buiten gebruik is nog wordt vermeld.

Door omwonenden wordt aangegeven dat de steenoven al na 1871 niet meer is gebruikt. De reden voor het stoppen met productie zou de minderwaardige kwaliteit van de steen zijn geweest. Er zijn echter voldoende redenen om aan te nemen dat de veldoven tot zeker na de eeuwwisseling en wellicht tot 1910 is gebruikt. Door de huidige eigenaar is aangegeven dat de steenoven in het verleden nog is gebruikt als stalling voor vee. Dit betekent dat de oven dus minimaal 3 meter hoog is geweest en in ieder geval tot 1960 in bruikbare staat is geweest.

Bij het afronden van deze rapportage is de nieuwe Cultuurhistorische Atlas van Winterswijk verschenen (4 november). In deze atlas zijn verschillende kaartanalyses verwerkt. Hieruit blijkt dat er vermoedelijk 25 historische locaties van veldovens op het grondgebied van de gemeente Winterswijk bestaan. Eén daarvan ligt op korte afstand ten westen van de boerenveldoven *te Winkel*.

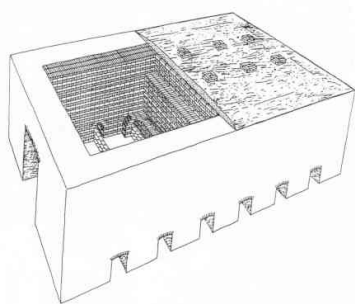
ONTWIKKELINGSSCHETS VELDOVENS

Open oven, de gestippelde contour is het maximum formaat van de oveninhoud.

Dwarsdoorsnede van de keermuur

Hollandse oven met inrijpoort

Ruïne van veldoven de Groenlanden aan de Waal bij Ooij

Tot het midden van de 19de eeuw was de baksteenfabricage een ambachtelijk bedrijf wat verspreid over het hele land kon worden aangetroffen. Gunstige plaatselijke omstandigheden en voldoende vraag bepaalde de plaats van oprichting. Het steenbakken was vaak een nevenbedrijf, er werd dus naast het steenbakken een hoofdberoep uitgeoefend.

De bakstenen werden in verschillende typen veldovens geproduceerd. Het type werd bepaald door de hoeveelheid en de regelmaat van het bakken. Er zijn rond 1850 de volgende typen te onderscheiden:

meiler

Een veldoven die bestaat uit de vulling die soms met leem wordt afgesmeerd of afgedekt. De oven wordt gestookt en vervolgens volledig afgebroken. Dit is de meest primitieve soort en werd vooral voor het bakken direct op de bouwplaats gebruikt.

open oven

Oven met één muur (keermuur), deze oven bestaat uit een keermuur met stookgaten waar tegenaan de vulling wordt gestapeld. De keermuur geeft vorm aan de stapeling en een verbeterde kwaliteit. De keermuur heeft meestal maar 2 mogelijke doorsneden (zie afbeeldingen),

hollandsche oven (2 tot 4 muren)

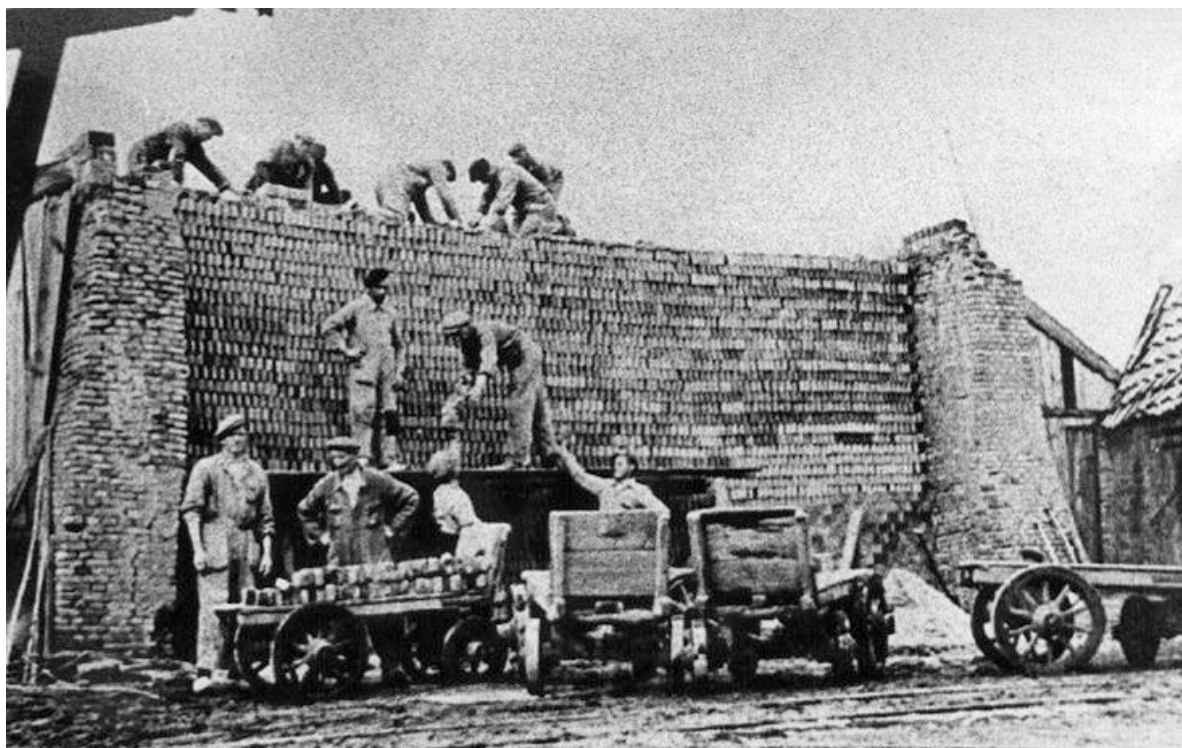
De vaste Hollandse-oven is een semipermanente opstelling waarbij 2 tot 4 muren een afgesloten ruimte creëren waarin een gereguleerd bakproces kan worden doorgevoerd. Deze ovens zijn beproefd en bijvoorbeeld ook achter het Loo bij archeologische opgravingen teruggevonden. De ovens hebben een beperkte diepte. Achter de stookgaten kan maximaal 4,5 meter diep gestookt worden. Grote ovens hebben dan ook een breedte van 9 meter en een lengte die kan oplopen tot boven de 100 meter.

Kleinere ovens zijn binnenwerks meestal ook 4,5 meter diep en ongeveer 6 tot 9 meter lang.

hollandse oven met inrijpoort en veldoven met tongewelf

Dit is een variant die uiteindelijk resulteert in de ontwikkeling van de ringoven.

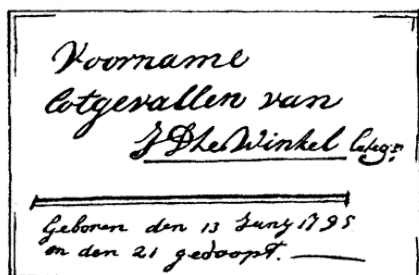
De ontwikkeling van de veldoven is rond 1850 ten einde. In 1854 wordt in Duitsland de ringoven uitgevonden. De veldovens zijn echter tot na de Tweede Wereldoorlog in gebruik. Na 1945 verdwijnt het veldoventype met uitzondering van een aantal ambachtelijke bakkerijen die zich specialiseren in de productie van restauratiestenen.

Veldoven in Rijssen (de Brekeld), voorbeeld van een grote veldoven.

dagboek te Winkel-Miste

Het dagboek *‘Voornamelijk lotgevallen van J.D. te Winkel, geboren den 13 juny 1795 en den 21 gedoopt.’* kan in het kader van dit onderzoek niet onvermeld blijven. In dit document wordt het wel en wee rond het gehele bakproces van een met de onderzochte oven vergelijkbare productielocatie beschreven. Het dagboek is getranscribeerd door Gerrit te Winkel. In het

dagboek is in korte opsommingen het dagelijks leven beschreven. Het gaat om een J. D. te Winkel uit de marke Miste. November 1840 dient hij een verzoek in bij de provinciale staten voor de oprichting van een steenfabriek. Vermoedelijk speelt bij deze datum ook de markeverdeling van Winterswijk-Miste een rol (besluit 1839). De situatie en de wijze waarop de steenoven geëxploiteerd wordt is goed vergelijkbaar met de oven te Winkel in Woold. Het dagboek levert aldus een betrouwbaar en vrij compleet beeld op van het gehele bakproces.

- november 1840 doet Te Winkel zijn aanvraag bij de provincie en het Ministerie van Financiën, februari volgt de toestemming,
 - tussen mei 1841 en mei 1842 worden met een meiler stenen gebakken,
 - mei 1842 wordt het ovenhuis gebouwd (opdracht november 1841)
- 'den 5 heb ik het maken van het ovenhuis en 8 posten aan G W Huiskamp aanbesteed voor 36 gulden April klaar en 15 afdakposten van 6 v lang 66 dik voor 6 gulden zamen voor 42 guld'*

Steenbakkerij "te Winkel" in Miste. Op de voorgrond de leemmolen, op de achtergrond de Haag of Droogschuren. Foto van voor 1928.

Typische veldovensteen in een vakwerkboerderij uit 1826

In de veldoven kunnen ongeveer 50.000 stenen gebakken worden en hij is qua formaat vergelijkbaar met de oven in Woold. Uit het dagboek valt op te maken dat er stukje bij beetje verbeteringen worden doorgevoerd, zoals de aanschaf van een leemmolen (1844), het plaatsen van een dak boven de oven (1849), nieuwe leemmolen (1852) en de aanschaf van een *steenmachien* (1852). De rode draad is de invloed van het weer op het procedé: dit varieert van volledig verregende groenlingen tot te veel wind bij het bakken waardoor er veel *geelen of slappen* worden gebakken.

Het dagboek staat verder vol met praktische opmerkingen en citaten over de benodigde tijd voor de verschillende stappen:

‘den 11 (september 1843) begonnen wij inzetten Ik heb den geheelen oven met de kinderen ingezet en maar 2 dagen en 2 nagten er een man bij het stoken gehad. Den 19 begonnen wij s middaags te stoken alles was zoo droog en stilte van wind zat wij den 22 s middags gaar hadden’

Ook verwijzingen naar de gebakken producten zijn in het dagboek te vinden, zoals putstenen, holle pannen en tichels (dikke plavuizen).

Veldoven in Vreden omstreeks 1920 (11 km van Winterswijk-Woold).

boerenveldoven te Winkel

Op de onderstaande foto is het hele procedé van het bakken van stenen in een veldoven af te lezen. De foto is genomen in Rhede ongeveer op 16 km afstand van Woold.

- (links midden) - leem in de rot,
- (links onder) mengen, soepel slaan, laden,
- (rechts midden) vormen, zetten,
- (achtergrond) aanlevering takkenbossen, inzetten en branden.

Leemput in de directe omgeving van de ruïne van de veldoven

VELDONDERZOEK EN DOCUMENTATIE

5

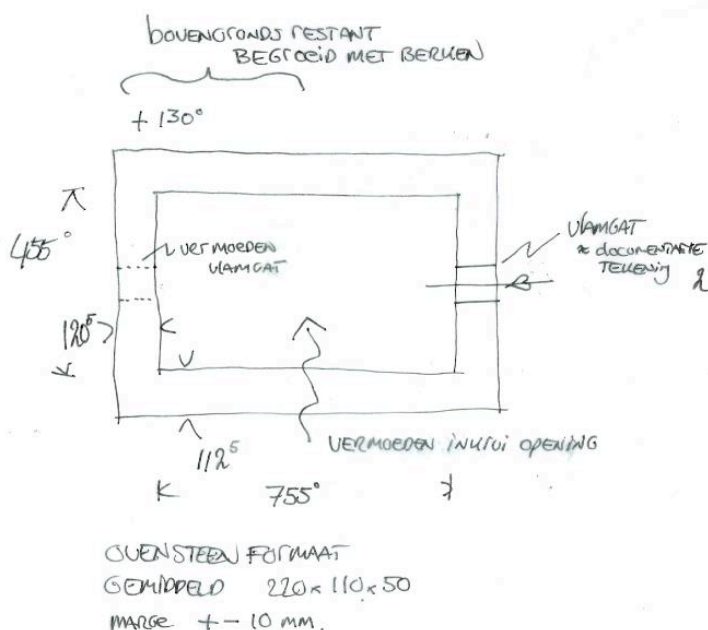
Het veldonderzoek

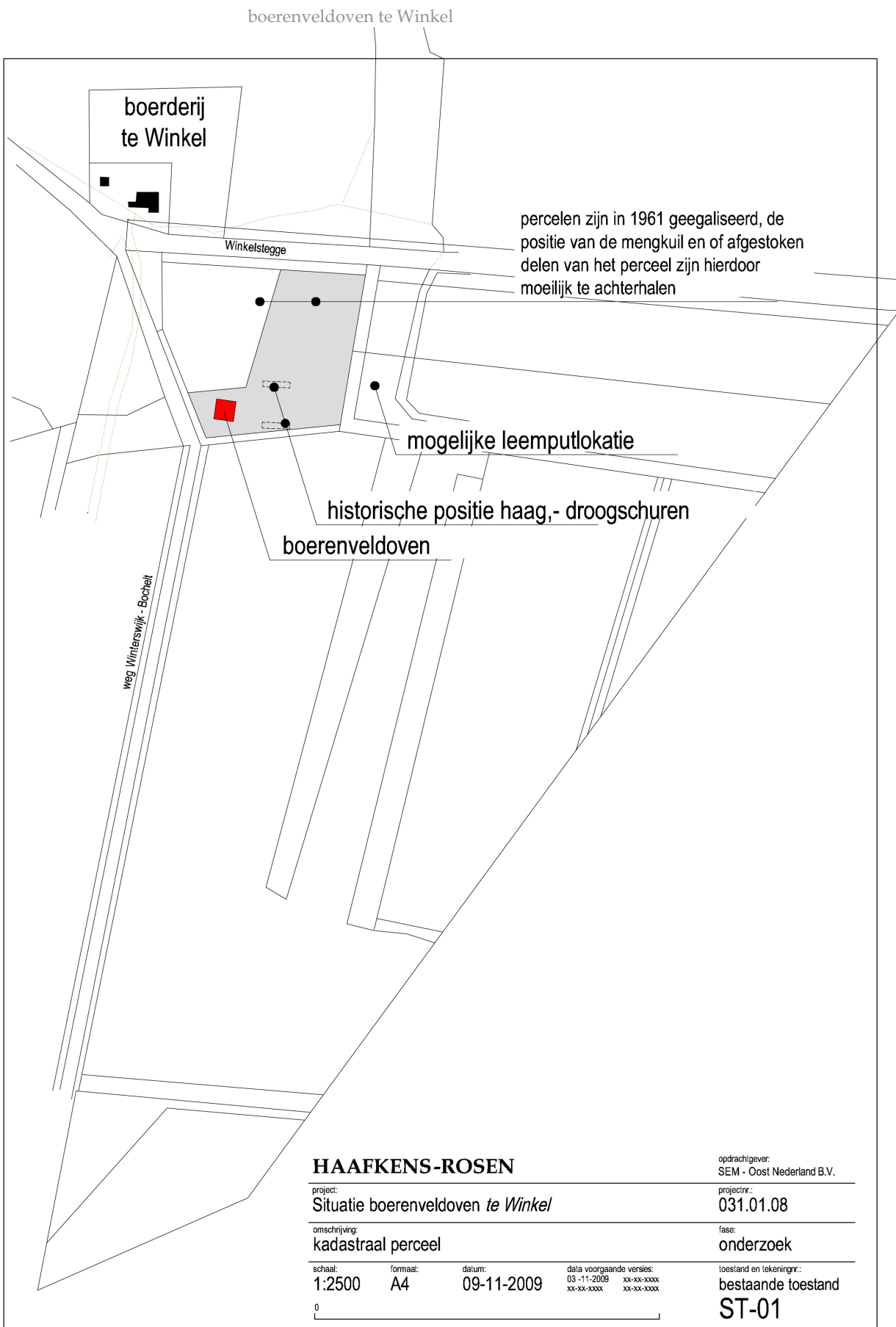
op 6 juni j.l. vormde de eigenlijke start van het onderzoek. De ruïne van de oven ligt op dit moment volledig verscholen in begroeiing. De eigenaar heeft de ruïne afgezet, om te voorkomen dat het vee de laatste resten verder vertrapt. De eerste indruk is die van een volledig vergaan en geërodeerd geheel. In overleg met adviesbureau SEM is daarom besloten om allereerst na te gaan of de contouren van de oven nog te herleiden zijn.

Er is voor gekozen op twee locaties een sondering uit te voeren. Hiervoor zijn de twee meest geërodeerde hoeken uitgekozen. Het steengruis aan het oppervlak is hiervoor verwijderd. Er is gestopt met het vrijleggen zodra de hele stenen in zicht kwamen.

Bij de eerste vrijlegging bleek al snel dat een deel van de vulling van de oven nog aanwezig was in de oven. Binnen de contouren van de gesinterde bakstenen wanden van de oven, zijn verschillende lagen staande stenen waargenomen.

Bij het vrijleggen van het tweede stukje contour, werd naast vulling ook de bovenzijde van één van de stookgaten zichtbaar. Van de contouren en de aangetroffen bijzonderheden zijn foto's en schetsen gemaakt. Rond de oven zijn verder enkele putstenen en vloertegels aangetroffen.

HAAFKENS-ROSEN

project:
Situatie boerenveldoven *te Winkel*

omschrijving:
kadastraal perceel

schaal:
1:2500

formaat:
A4

datum:
09-11-2009

data voorgaande versies:
03 -11-2009
xx-xx-xxxx
xx-xx-xxxx

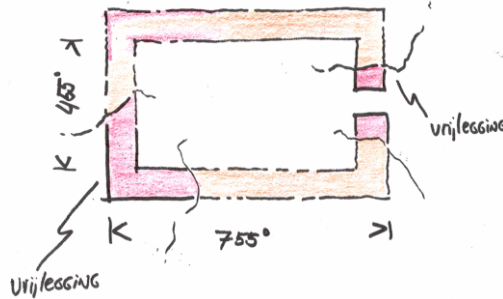
opdrachtgever:
SEM - Oost Nederland B.V.

projectnr.:
031.01.08

fase:
onderzoek

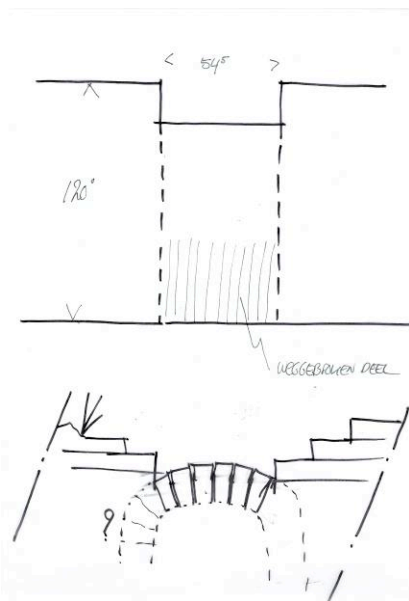
toestand en tekeningnr.:
bestaande toestand
ST-01

0

In rood zijn schetsmatig de vrijgelegde gedeelten van de veldoven weergegeven.

De ontdekking van de baksteenvulling van de veldoven was voor de onderzoekers aanleiding voor een tussentijdse presentatie. Voor zover na te gaan in de fragmentarische literatuur, zijn resten van veldovens met afgebakken product nog in situ zeer zeldzaam. De vondst biedt daarom een unieke mogelijkheid het bakproces van de ‘boeren’veldovens van Winterswijk en omgeving te onderzoeken, niet alleen aan de hand van het bakproces en de oven, maar ook aan de hand van de bewaard gebleven ovenvulling. De gegevens uit het dagboek van J.D. te Winkel kunnen hierbij de historische context leveren.

Schets van het aangetroffen
vlamgat

Uitvoering van het veldonderzoek
op 6 juni j.l.

boerenveldoven te Winkel

Links: de ovenwand met gesinterde stenen. Rechts: de onafgebakken stenen, de grijze aslaag van de brandgang is nog herkenbaar aanwezig.

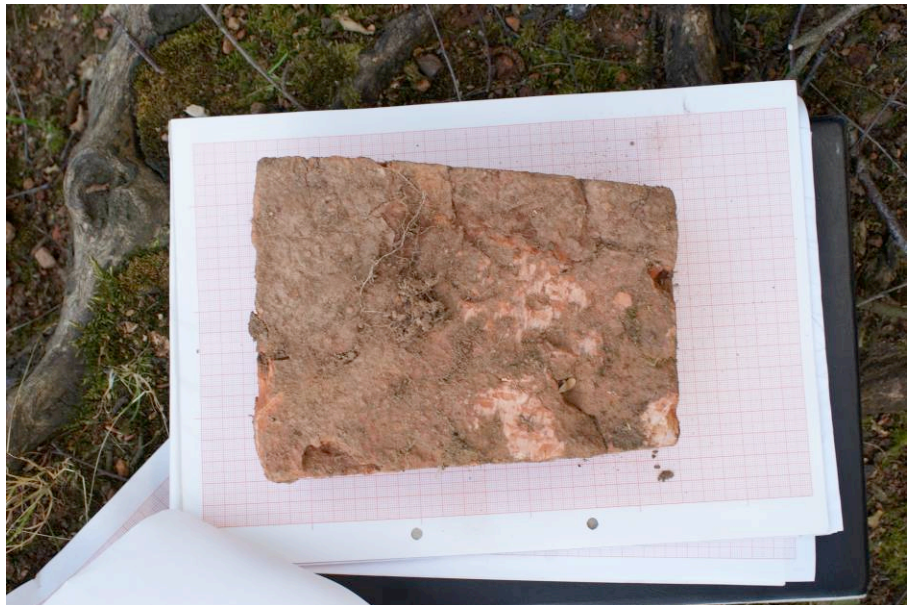
Onder: overzicht van de begroeide resten van de ovenwand aan de zuidoostzijde.

boerenveldoven te Winkel

Voorbeeld van een tichel

Voorbeeld van een putsteen

WAARDERING EN AANBEVELINGEN

De boerenveldoven *te*

Winkel is ontstaan kort na 1862. Uit het onderzoek is vast komen te staan dat niet alleen ondergronds de muren van de ovenwand bewaard bleven, maar dat tevens enkele lagen gebakken producten nog in situ aanwezig zijn.

De boerenveldoven vormt als gesloten vondstcomplex een tijdcapsule die gesloten is op het moment dat de oven voor de laatste maal gebrand heeft. Bovenop het regionale belang - als ruïne van een niet meer bestaande industrie - krijgen de restanten daarmee op overtuigende wijze een substantiële meerwaarde.

- Regionaal is de veldoven van belang als industrieel relict uit een belangrijke groeifase van de regio Winterswijk. Een periode direct na de markeverdeling en het begin van een regionale sterke industriële ontwikkeling.

- Bovenregionaal is de steenoven van belang vanwege de wetenschappelijke waarde die toe te kennen is op grond van de gaafheid van de inhoud en de zeldzaamheid van vergelijkbare gesloten complexen. De veldoven met vulling biedt daarmee een inzicht in de dagelijkse praktijk van een kleine steenbakkerij in de context van de ontwikkeling van de baksteennijverheid in de oostelijke grensregio.

De uiteindelijke situatie moet een duurzaam karakter krijgen, waarbij de cultuurhistorische waarden een meerwaarde moeten geven aan deze bijzondere plek. Het revitaliseren van de ruïne als educatief-recreatieve plek brengt een aantal ingewikkelde vraagstukken met zich mee. Bij het opstellen van een haalbaarheidsstudie is het van belang dat alvorens invulling gegeven wordt aan een nieuwe toeristisch-recreatieve functie boven de grond, duidelijke uitgangspunten geformuleerd worden. Het ligt daarbij voor de hand om prioriteit te geven aan de archeologische betekenis van de ruïne. Met name de vraag in hoeverre het wenselijk en/of noodzakelijk is om de ovenvulling te documenteren, te beschermen of een combinatie van beiden uit te voeren, zal direct leidend zijn voor het vervolg.

Zonder op het antwoord op deze vraag vooruit te willen lopen, zal bij de eventuele transformatie tot een toeristisch educatief object ook de wijze van conservering van de muurrestanten beantwoord moeten worden. De omvang, de gaafheid en de technische staat van het resterende metselwerk spelen hierbij een belangrijke rol.

De uiteindelijke vormgeving van de veldoven en de inpassing in het omliggende landschap vormt een specifieke opgave met niet alleen maar technische oplossingen, ook de esthetische vormgeving daarvan zal de nodige aandacht moeten krijgen.